

ӘОЖ811.512.122'373.2

**Қ.А. Қыдырбаев,
А.А. Мұстафаева, М. Инаятулла**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: afira-62@mail.ru

Әл-Халил ибн Ахмадтың араб дыбыстарының сипаттарына байланысты қолданған терминдері

Араб тілінің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдік атаулар орта ғасырлардан бастау алатыны белгілі. Сол терминдік атаулардың негізін салған ғалымдардың бірі, әрі бірегейі әл-Халил ибн Ахмад әл-Фараһиди болды. Оның қолданған терминдік атауларының көпшілігі әлі күнге дейін атауын өзгертпей өзгеріссіз қолданылып келеді. Бұл жұмысымызда әл-Халил қолданған араб дыбыстарының сипаттарына байланысты терминдік атауларға тоқталып, мағынасын ашатын боламыз.

Түйін сөздер: дауысты, дауыссыз, еріндік, мәжһур, мәһмус

К.А. Кыдырбаев, А.А. Мустафаева, М.Инаятулла

Термины использованные аль-Халилом ибн Ахмадом по описанию арабских звуков

В настоящей статье рассматриваются термины, использованные аль-Халилом Ибн Ахмадом по описанию арабских звуков, а также раскрываются их значения.

Ключевые слова: гласный, согласный, губной, маджһур, маһмус

K.A. Kudyrbayev, A.A. Mustafayeva, M. Inayatulla

The terms used by al-Khalil ibn Ahmad on the description of the Arab

This article discusses the terms used by al-Khalil Ibn Ahmad the Arab sounds on the description, as well as reveals their values.

Key words: a vowel, consonant, the labial sound, majhur, mahmus.

Әл-Халил ибн Ахмад әл-Фараһиди араб дыбыстарының жасалу орнын алғаш рет анықтағанымен қатар, дыбыстардың сипаты мен ерекшеліктерін алғаш рет ажыратқан ғалым ретінде танылады. Ол дыбыстардың өздеріне тән ерекшеліктері мен сипаттарын анықтауда «صاح (сихах), «هوائية (һәуаи), «ذلاقة» (зәлақа), «إصمات» (исмат), «مجهور» (мәжһур), «مهموس» (мәһмус), «استعلاء» (истигла), «استفال» (истифал), «لين» (лин), «خفاء» (хафа), «مهتوت» (мәһтут), «مضغوط» (мадғут), т.б. терминдерді қолданған.

«صاح (сихах) және «هوائية (һәуаия) терминдері

Әл-Халил ибн Ахмад: «في العربية تسعة وعشرون حرفاً صاخاً لها أحياز ومدارج،

وأربعة أحرف جوف وهي: الواو والياء والألف اللينة والهمزة، وسُمِّيَتْ جَوْفًا لأنها تُخْرَجُ من الجوف فلا نَقَعُ في مدرجة من مدارج اللسان، ولا من مدارج الحلق، ولا من مدرج اللهاة، إنما هي هاوية [1, 57-58 б.], яғни «Араб тілінде жиырма тоғыз дыбыс бар. Олардың жиырма бесі жасалу орындары белгілі «сихах (صاح [ʃihāḥ^{unn}]), яғни «дұрыс (яғни, дауыссыз) дыбыстар. Төртеуі «жуф (جوف [ʃūf^{unn}]), яғни қуыс дыбыстары. Олар: واو [wāw^{unn}], همزة [ḥamza^{unn}], «alfifun līna^{unn}» және ياء [yāw^{unn}]. Бұлардың «куыс (جوف [ʃūf^{unn}]) дыбыстары деп аталу себебі (іштен шыққан ауа) тілге де, көмейге де, тілшікке де соқтығыспай (көмей және ауыз) қуысында жасалады. Яғни бұл дыбыстар жасалу орындары нақты емес (көмей және ауыз)

қуысында жасалатын ауалық (هوائِيّ [haʔā'ii^{un}]) дыбыстар [2, 65 б.], – деп, кейбір дыбыстарды «جوفية» (жуфия), яғни ауыз не көмей қуысында жасалатындықтан «қуыс дыбыстары және іштен шыққан фонациялық ауа кедергіге ұшырамайтындықтан уау (و), йай (ي), әлиф (ا), һамза (ء) дыбыстарын «هوائية», яғни «ауалық дыбыстар деп сипаттаған.

Ал Сibaуәйһи әлиф (ا), йай (ي), уау (و) дыбыстарын ауалық (هوائية) дыбыстар деп, һамза (ء) дыбысын «сихах (صاح) дыбыстардың қатарына қосқан. Әл-Халилдің «сихах (صاح) дыбыстарын қазіргі фонетист ғалымдар «дауыссыз дыбыстар, «һәуаия (هوائية) дыбыстарын «дауысты дыбыстар деп жүр.

«ذلق» (зулк) және «صتم» (сутм) терминдері

Әл-Халил ибн Ахмад: «اعلم أنّ الحروف الذُّلُقَ والسَّقَوِيَّةَ سِنَّةٌ وهي: ر ل ن، ف، ب، م، وإِنَّمَا سُمِّيَتْ هذه الحروف ذُلُقًا لأنّ الذَّلَاقَةَ فِي الْمَنطِقِ إِنَّمَا هي بِطَرَفِ أَسَلَةِ اللِّسَانِ وَالشَّقَاتَيْنِ وَهِيَ مَدْرَحَتَا هذه الأَحْرَفِ السِّتَةِ، مِنْهَا ثَلَاثَةٌ ذَلْقِيَّةٌ (ر ل ن)، تَخْرُجُ مِنْ ذُلُقِ اللِّسَانِ مِنْ طَرَفِ غَارِ الفَمِ وَثَلَاثَةٌ شَقَوِيَّةٌ: (ف ب م)، [2, 51-52 б.], яғни «зулк (ذلق) және «еріндік (السَّقَوِيَّة) дыбыстар алтау. Олар: ра (ر), ләм (ل), нун (ن), фә (ف), бә (ب), мим (م) дыбыстары. Бұл дыбыстардың «зулк (ذلق) дыбыстар деп аталу себебі осы дыбыстар жасалатын тіл ұшы мен екі ерін арқылы сөздер жатық айтылады. Ол екеуі (тіл ұшы мен екі ерін) осы алты дыбыстың жасалатын орны. Бұл алты дыбыстың үшеуі «зәлақия (ذَلْقِيَّة) дыбыстар, олар: ра (ر), ләм (ل), нун (ن) дыбыстары. «Зәлақия (ذَلْقِيَّة) дыбыстар тіл ұшы мен қызыл иек арасында жасалады, қалған үшеуі ерінде жасалатын еріндік (سَقَوِيَّة) дыбыстар, олар: фә (ف), бә (ب), мим (م) дыбыстары. «Зәлақия (ذَلْقِيَّة) дыбыстар тіл ұшында жасалатын ра (ر), ләм (ل), нун (ن) дыбыстары болса да, әл-Халил сөздің жатық айтылуы ерінге де тән деген пікірде болды. Сондықтан да тіл ұшы мен ерінде жасалатын осы алты дыбысты «зәлақия (ذَلْقِيَّة) дыбыстар деп атаған.

Осы алты дыбыстан өзге он тоғыз дыбысты әл-Халил «сутм (صتم) дыбыстар деп атаған. Ал Сibaуәйһидің «Кітабында бұл екі термин кездеспейді. Қазіргі фонетист ғалымдар да бұл екі терминге оншалықты мән бермеген.

«مجهور» (мәжһур) және «مهموس» (мәһмус) терминдері

Әл-Халил кейбір дыбыстарды айтқанда іштен шыққан фонациялық ауа аса үлкен кедергіге ұшырамай сүзіліп шығатынын, енді бір дыбыстарды айтқанда белгілі бір дәрежеде

кедергіге ұшырайтынын байқаған. Әл-Халилдің «әл-Айн еңбегінде «мәжһур (مجهور) және «мәһмус (مهموس) терминдері кездеспейді. Алайда ибн Кисан әл-Халилдің «لم أبدأ بالهمزة لأنها ... ولا بالهاء لأنها مهموسة خفية يلحقها النقص والتغيير والحذف...» дегенін келтіреді [3, 90 б.]. Бұл мәтіннен әл-Халилдің һә (ء) дыбысын «мәһмус (مهموس) дыбыс ретінде сипаттағаны байқалады. Сонымен қатар әз-Зәжжәж «мәжһур (مجهور) және «мәһмус (مهموس) терминдері жөнінде: «الحروف المجهورة والمهموسة فيما زعم الخليل ضربان: فالمجهور حرف أشبع الاعتماد عليه في موضعه ومنع النفس أن يجري معه. والمهموس أضعف الاعتماد في موضعه وجرى معه النفس» [4, 414б.] деп, әл-Халилдің пікірін келтіреді. Бұл мәтін де әл-Халилдің «мәжһур (مجهور) және «мәһмус (مهموس) дыбыстарды білгеніне дәлел болады.

«Араб тілі дауыссыз дыбыстарының қатысына қарай мәжһур (مجهور [maʃhūr^{un}]) және мәһмус (مهموس [mahmūs^{un}]) болып екіге бөлінеді. Мәжһур (مجهور [maʃhūr^{un}]) дауыссыздар көмей қуысының жиырылып, ауа жолының тарылуынан қос дауыс желбезегінің біріне-бірі жуықтап, іштен шыққан фонациялық ауаның әсерінен олардың (қос дауыс желбезегінің) дірілдеуі нәтижесінде пайда болатын үннің қатысуымен жасалады. Ал мәһмус (مهموس [mahmūs^{un}]) дауыссыздар көмей қуысының жазылып, ауа жолының кеңеюінен қос дауыс желбезегінің бірінен-бірі алшақтауы нәтижесінде жасалады. Демек, мәжһур (مجهور [maʃhūr^{un}]) дауыссыздарды айтқанда дауыс желбезегі тербеледі, мәһмус (مهموس [mahmūs^{un}]) дауыссыздарды айтқанда дауыс желбезегі тербеліссіз қалады. Араб тіліндегі مجهور [maʃhūr^{un}] (мәжһур) сөзі «үн шығару», «дауыс шығарып сөйлеу деген мағынаны беретін جهر [ʃahara] етістігінен туындаған ырықсыз есімше формасындағы сөз. Ол, яғни مجهور [maʃhūr^{un}] (мәжһур) сөзі араб тіліндегі үнді дауыссыздарға термин ретінде алынған. Ал مهموس [mahmūs^{un}] сөзі «сыбырлау», «дауыс (үн) шығармай сөйлеу деген мағынаны беретін همس [hamasa] етістігінен туындаған ырықсыз есімше формасындағы сөз. Ол, яғни مهموس [mahmūs^{un}] (мәһмус) сөзі араб тіліндегі үнсіз дауыссыздарға термин ретінде алынған [2, 38-39 б.].

Сibaуәйһи дыбыстарды мәжһур (مجهور [maʃhūr^{un}]) және мәһмус (مهموس [mahmūs^{un}]) дыбыстарға бөліп, мәжһур (مجهور [maʃhūr^{un}]) дыбыстарға: һамза (ء), әлиф (ا), айн (ع), ғайн

(غ), қаф (ك), жим (ج), йай (ي), дад (ض), ләм (ل), нун (ن), ра (ر), та (ط), дәл (د), зәй (ز), за (ظ), зәл (ذ), бә (ب), мим (م), уау (و) дыбыстарын, мәһмус (مهموس [mahmūs^{un}]) дыбыстарға: һә (ه), ха (ح), ха (خ), кәф (ك), шин (ش), син (س), тә (ت), сад (ص), сә (ث), фә (ف) дыбыстарын жатқызған [5, 434 б.].

Қазіргі фонетист ғалымдар дыбыстарды мәжһур (مجهور [maǧhūr^{un}]) және мәһмус (مهموس [mahmūs^{un}]) дыбыстарға бөлуде Сибәуәйһидің пікірімен бірдей деуге болады. Алайда ортағасырлық ғалымдар (Сибәуәйһи және т.б.) һамза (ء), қаф (ق), та (ط) дыбыстарын мәжһур (مجهور [maǧhūr^{un}]), яғни үнді дыбыстарға жатқызса, қазіргі ғалымдар бұл дыбыстарды мәһмус (مهموس [mahmūs^{un}]), яғни үнсіз дыбыстардың қатарына қосады.

«مستقلة» (мустағлия) және «مستعلية» (мустафила) терминдері

Әл-Халил «сихах (صاح)», яғни дауыссыз дыбыстарды «зулқ (ذلق) және «сутм (صتم) деп екіге бөліп қарастырған. «Зулқ (ذلق)», яғни «залакия (ذلقية) дыбыстар жоғарыда айтылған ра (ر), ләм (ل), нун (ن), фә (ف), бә (ب), мим (م) дыбыстары [1, 51-52 б.]. Ал «сутм (صتم) дыбыстар қалған он тоғыз дыбыс. Он тоғыз дыбыстың бесеуі көмейде жасалады. Олар: айн (ع), ха (ح), һә (ه), ха (خ), ғайн (غ) дыбыстары. Он төрті ауыз қуысында жасалады. Осы он төрт дыбыстың бесеуі «мустағлия (مستعلية) та (ط), дад (ض), сад (ص), за (ظ), қаф (ق) дыбыстары, тоғыз «мустафила (مستقلة) кәф (ك), жим (ج), шин (ش), зәй (ز), син (س), дәл (د), тә (ت), зәл (ذ), сә (ث) дыбыстары [6, 51 б.].

Сибәуәйһидің сад (ص), дад (ض), та (ط), за (ظ), ғайн (غ), қаф (ق), ха (خ) дыбыстарын «мустағлия (مستعلية) [5, 129 б.], қалған дыбыстарды «мустафила (مستقلة) [5, 101 б.] деп бөлгенінен оның ұстазы әл-Халилдің әсері үлкен болғанын байқаймыз.

Әл-Халил мен Сибәуәйһидің классификациясына назар аударсақ, «мустағлия (مستعلية) дыбыстарды әл-Халил бесеу деп көрсетсе, Сибәуәйһи ғайн (غ), ха (خ) дыбыстарын қосып жетеу деп көрсеткен. Қалған дыбыстардың барлығын Сибәуәйһи «мустафила (مستقلة) дыбыстар дейді. Ал әл-Халил «мустағлия (مستعلية) және «мустафила (مستقلة) дыбыстар тілдің қатысымен ғана жасалады деп, нақты сипаттаған, яғни «мустағлия (مستعلية) және «мустафила (مستقلة) дыбыстардың қатарына көмей (حلقية) және ерін (شفوية) арқылы

жасалатын дыбыстарды қоспаған. Сибәуәйһи ұстазының пікірін негізге ала отырып, араб тілі дыбыстарына нақты сипаттама бере білген. Ол жоғарыдағы жеті дыбысты «мустағлия (مستعلية) дыбыстар деп атаған. مستعل [musta‘liⁿ] термині «көтерілу мағынасын білдіретін استعلى [ista‘alā] етістігінен туындаған негізгі есімше формасындағы сөз. Бұл сөз араб тіл білімінде айтылымында тіл арты таңдайға қарай көтерілетін дауыссыз дыбыстарға термин ретінде алынған. Демек, мустағлия (مستعل [musta‘liⁿ]) дыбыстарды айтқанда тіл арты таңдайға қарай көтеріледі. Қазіргі фонетист ғалымдар бұл дыбыстарға: ط [t], ض [d], ظ [z], ص [s], غ [g], خ [h], ق [q] дыбыстарын жатқызады... Осы жеті дыбыстан өзге дыбыстардың барлығы мустафил (مستقل [mustafil^{un}]) дыбыстар. Олардың «мустафил (مستقل [mustafil^{un}]) аталу себебі оларды айтқанда тіл (арты) таңдайға қарай көтерілмейді [2, 51 б.].

«لين (лин) термині

Әл-Халил: «الألف اللينة والواو والياء هوائية أي أنها في» деп, «اللين» терминін әлифке (ا) ғана қолданды. «Лин (لين [līn^{un}]) сөзі араб тіліндегі «жұмсару, жұмсақ болу деген мағынаны білдіретін لان [lāna] етістігінен туындаған. Демек, лин (لين [līn^{un}]) дыбыс – «жұмсақ дыбыс дегенді білдіреді [2, 56 б.]. Ал Сибәуәйһи: «وحروف اللين هي حروف المد التي يمد بها الصوت، وتلك لين» деп, [7, 426б.] «الحروف: الألف والواو والياء» терминін созылық әлиф (ا), уау (و), йай (ي) дыбыстарына қолданса, енді бірде «ومنها اللينة وهي» «الواو والياء لأن مخرجهما يتسع لهواء الصوت أشد من اتساع غيرهما كقولك: وأي والواو وإن شئت أجريت الصوت ومددت [5, 435б.] деп, уау (و), йай (ي) дыбыстарын ғана «هو حرف اتسع» Бұл жолы: «وهو حرف اتسع لهواء الصوت مخرجه أشد من اتساع مخرج الياء والواو؛ لأنك قد تضم شفئك في الواو وترفع في الياء لسانك قبل الحنك [5, 435-436б.] деп, әлифті (ا) ауалық (هاوي) дыбыс ретінде қарастырады.

«Ол (яғни Сибәуәйһи) [و], [ي] дыбыстарын жасалу орнындағы ауа өтетін жері өзге дыбыстарға қарағанда кеңірек болатындықтан лин (لين [līn^{un}]), яғни жұмсақ дыбыстар, [ا] дыбысын жасалу орнындағы ауа өтетін жері [و], [ي] дыбыстарына қарағанда кеңірек болатындықтан һәуи (هاوي [hāwī^{un}]), яғни ауалық дыбыс деп сипаттайды [2, 56 б.].

Әл-Халил әлифті (ا) лин (لين) деп сипаттап, ауалық уау (و), йай (ي) дыбыстарымен бірге қою арқылы бұл дыбыстың жасалу орны соңғы екеуінен кеңірек екенін дәлелдеген.

Қазіргі фонетист ғалымдар әлиф (ا), уау (و), йай (ي) дыбыстарын лин (لین) және мәд (مد) дыбыстар деп сипаттағандықтан [8, 38 б.], [9, 28 б.] ортағасырлық ғалымдардың пікірімен астасып жатқанын байқаймыз.

«خفاء (хафа) термині»

Әл-Халил хә (ه) дыбысын «خفية» деп сипаттаған [3, 90 б.]. Сондай-ақ, осы сипат бойынша «الباء شبيهة بالهاء في خفتها وخفائها» [5, 314 б.] деп, йай (ي) дыбысын хә (ه) дыбысына ұқсастырған. Әл-Халилдің шәкірті Сibaуәйһи де хә (ه) және йай (ي) дыбыстарын «Кітабының бірнеше жерінде «خفية» деп сипаттаған [10, 210 б.], [10, 421 б.], [5, 195 б.]. Кейінгі ғалымдардың көпшілігі осы пікірді негіз етіп алған.

«مهتوتة (мәһтутаһ) термині»

Әл-Халил: «وأما الهمزة فمخرجة من أقصى الحلق» [1, 52 б.], – деп, һамза (ء) дыбысын «мәһтутаһ мадғутаһ (مهتوتة مضغوطة)» терминдері арқылы сипаттайды. Ибн Манзур «Лисан әл-Араб сөздігінде: «Әл-Халил һамза (ء) дыбысы жөнінде: «صوت مهتوت في أقصى الحلق بصير همزة فإذا» [11, 4610 б.], – деп айтқанын келтіреді. Сондай-ақ әл-Халил:

«ولولا هنة في الهاء، وقال مرة "هنة" لأشبهت الحاء لقرب مخرج» [1, 57 б.] деп, хә (ه) дыбысын да «мәһтота» дыбысы деп сипаттаған.

Ибн Манзур Сibaуәйһидің: «من الحروف [11, 4610 б.] дегенін келтіре отырып, хә (ه) дыбысында қандай да бір әлсіздік пен анық естілмейтін қасиет болғандықтан бұл дыбысты «мәһтутаһ (مهتوتة)» деп сипаттағанын айтады. Әл-Халил мен Сibaуәйһидің пікіріне жүгініп, хә (ه) дыбысын «мәһтутаһ (مهتوتة)» дыбысы деп сипаттаған ғалымдар бар [12, 64 б.], [13, 676 б.], [14, 131 б.].

Әл-Халил ибн Ахмад әл-Фараһиди дыбыстардың өздеріне тән ерекшеліктері мен сипаттарын анықтауда «сихах (صاح)», «һәуаи (مجهور)», «зулқ (ذلق)», «сутм (صتم)», «мәжһур (مجهور)», «истифла (استعلاء)», «истифал (استفال)», «лин (لین)», «хафа (خفاء)», «мәһтутаһ (مهتوتة)», т.б. қолданған терминдер осы күнге дейін маңызын жойған жоқ. Қазіргі фонетист қалымдар да әл-Халил қолданған ортағасырлық терминдік атаулардың көпшілігіне балама болатындай жаңа терминдік атаулар жасай қойған жоқ.

Әдебиеттер

1. الخليل بن أحمد. العين. تحقيق: مهدي المخزومي وإبراهيم السامرائي. ج.1. – بيروت: مؤسسة الأعمى للطبوعات، 1988. م.
2. Қыдырбаев Қ.А. Қазақ онимдерін араб тілінде транслитерациялаудың ғылыми-теориялық негіздері: PhD докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайында... дисс... – Алматы, 2012. – 176 б.
3. جلال الدين السيوطي. المزهري في علوم اللغة وأنواعها. شرح: محمد أحمد جاد المولي وأخرون. ج.1. – بيروت: دار الجليل.
4. الزجاج. معاني القرآن وإعرابه. شرح وتحقيق: عبد الجليل عله شليبي. ج.1. – عالم الكتب، 1988.
5. سيويوه. الكتاب. تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون. ج.4. – القاهرة: دار القلم، 1966 م.
6. أبو منصور محمد بن أحمد الأزهرى. تهذيب اللغة. تحقيق: عبد السلام هارون ج.1. – مصر، 1964 م.
7. سيويوه. الكتاب. تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون. ج.3. – القاهرة: دار القلم، 1966 م.
8. جان كائينو. دروس في علم أصوات العربية. نقله إلى العربية: صالح القرماذي. – تونس: مكتبة مركز الدراسات والبحوث، 1966 م.
9. إبراهيم أنيس. الأصوات اللغوية. – القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، 1987 م.
10. سيويوه. الكتاب. تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون. ج.2. – طبعة بولاق (وهو ساقط من طبعة هارون).
11. ابن منظور. لسان العرب. تحقيق: عبد الله علي الكبير وأخرون. ج.6. – القاهرة: دار المعارف.
12. ابن جنى. سر صناعة الإعراب. تحقيق: حسن هندواوي. ج.1. – دمشق: دار القلم، 1985 م.
13. ابن عصفور الإشبيلي. الممتع في التصريف. تحقيق: فخر الدين قباوة. ج.2. – بيروت: دار الأفاق الجديدة، 1979.
14. موفق الدين يعيش بن علي بن يعيش. شرح المفصل. – القاهرة: مكتبة المنتهى. ج.10.